

Stanisław Bazyliński, *Il giusto affronta l'ingiustizia. Studio di un tema salmico*, Gregorian & Biblical Press, Roma 2013, ss. 391, ISBN 978-88-7653-204-7

Recenzowana książka otworzyła serię *Analecta Biblica – Studia*, wydzieloną z wydawnictwa ciągłego *Analecta Biblica*, w którym publikowano do 2013 r. w większości prace doktorskie z nauk biblijnych najlepiej ocenione w Papieskim Instytucie Biblijnym, jakie od tamtego roku ukazują się w odrębnej podserii *Analecta Biblica – Dissertationes*. Wybór tej książki jako pierwszego numeru serii, zawierającej prace pisane przez badaczy bardziej zaawansowanych w egzegezie, jest znakiem jej najwyższego poziomu w opinii redakcji naukowej odpowiedzialnej za całą serię.

Zasadniczy tekst książki składa się z wprowadzenia, którego istotną część stanowią prezentacja i ocena stanu dotychczasowych badań (s. 5-15), z trzech części (s. 17-72; 73-223; 225-315) i z ogólnego zakończenia (s. 317-323). Jej głównym częścią przypisane jest osiem rozdziałów poświęconych studium takiej samej liczby psalmów. Książka jest ponadto zaopatrzona w wykaz skrótów i oznaczeń (s. 325-329), jednolitą bibliografię (s. 331-350), indeks autorów (także nazwisk wymienionych w tytułach książek pamiątkowych), który odsyła do miejsc ich cytowania w zasadniczym tekście rozprawy i w wykazach literatury (s. 351-358); indeks wybranych miejsc biblijnych przywoływanych w pracy (s. 359-386) – z porządkiem książek protokanonicznych, jednak zawierających także oznaczenia miejsc nieobecnych w Biblii hebrajskiej, a następnie książek deuterokanonicznych oraz miejsc z Nowego Testamentu. Całość wieńczy spis treści (s. 387-391). Chociaż język włoski należy do języków kongresowych, zaś pozycje tej serii wydawniczej są omawiane w przeglądach bibliograficznych, to jednak zwięzłe streszczenie w języku angielskim mogłoby pomóc w precyzyjnym opisie w katalogach bibliotecznych. Pewnym ułatwieniem może być tytuł książki, oznaczający zarówno temat antropologiczno-teologiczny, jak i miejsce jego badania.

Tytuł ma brzmienie intrygujące dla orientujących się choć trochę w rodzajach tekstów biblijnych. To zainteresowanie czytelników Pisma Świętego wzbudza kontrast między dwiema częściami tytułu. Pierwsza bowiem jest zdaniem narracyjnym: *Il giusto affronta l'ingiustizia*. Z wielkich narracji biblijnych przywołuje motyw z opowiadania o Józefie egipskim i jego antytyp w narracji ewangelicznej z wątkiem o Jezusie i Jego przeciwnikach. Forma prezentacji tego kontrastu nie jest typowa dla gatunku wskazanego w podtytule: *Studio di un tema salmico*. Nieszablonowe złożenie jest dość dobrze wyjaśnione na samym początku pracy. Wprowadzenie w pierwszym punkcie zwraca uwagę na Psalterz, który zawiera wyraźny i złożony opis konfliktu między sprawiedliwym a jego wrogiem, a zwłaszcza postawy pierwszego w sytuacji zagrożenia ze strony niesprawiedliwości i jego wysiłków o zachowanie prawości.

Drugi punkt wprowadzenia przedstawia znaczące rezultaty pierwszego etapu badań tego problemu. Na podstawie uważnej analizy stanu badań można stwierdzić, że zagadnienie to nie było dotychczas badane w odrębnych rozprawach, chociaż dotyczyły go studia poświęcone obecności tematu sprawiedliwości w Biblii. Badanie słownictwa przedstawił najpierw A.H. van der Weijden w rozprawie doktorskiej obronionej w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie i opublikowanej w 1952 r. *Die „Gerechtigkeit” in den Psalmen*. Zakres tych badań przez L. Rupperta został poszerzony również o terminy języków

semickich i języka greckiego oraz o studium rozwoju motywów cierpienia sprawiedliwego i znoszenia przez niego prześladowań, który poświadczają teksty biblijne i pozakanoniczne judaizmu okresu Drugiej Świątyni (apokaliptycznej i qumrańskiej). Ich przebieg i rezultaty przedstawił w monografii habilitacyjnej, którą wydał w dwóch książkach, w 1972 r. i w 1973 r.: *Der leidende Gerechte. Eine motivgeschichtliche Untersuchung zum Alten Testament und zwischentestamentlichen Judentum; Der leidende Gerechte und seine Feinde. Eine Wortfelduntersuchung*. W studium opublikowanym w 2002 r. *Die Rettung der Guten durch Gott und die Selbstzerstörung der Bösen*, które również jest pracą kwalifikacyjną (rozprawą doktorską), C. Sticher wykazała asymetrię w przedstawianiu relacji przeciwstawionych kategorii ludzi do Boga i Jego działania: los dobrych zależy od sprawiedliwości Boga, wyrażającej się względem nich w Jego zbawczym działaniu, zaś przeznaczenie niesprawiedliwych wynika z samoniszczącej mocy ich postępowania, a nie z jakiegś interwencji karzącego Pana.

Na podstawie uważnej lektury badań tych trzech egzegetów o. S. Bazyliński określiła precyzyjnie ich osiągnięcia. Ich prace przynoszą analizę słownictwa odnoszącego się do pojęć sprawiedliwości i sprawiedliwego (van der Weijden, Ruppert). Stanowią wkład w poznanie historycznej tożsamości sprawiedliwego oraz rozumienie jego tematu (Ruppert). W miejsce idei Boga wynagradzającego dobrych i karzącego złych zdefiniowane jest z jednej strony pojęcie zbawczej sprawiedliwości Boga, który przywraca sprawiedliwość pozwalającemu się zbawić przez Niego, z drugiej zaś – idea autodestrukcyjnej mocy dla praktykujących niesprawiedliwości (Sticher). Wymienione dokonania tych studiów autor rozprawy uwzględni już przy wyborze tekstów, unikając powtarzania drobiazgowej analizy leksykalnej i rezygnując z wysoce hipotetycznych odpowiedzi na kwestie dotyczące rozwoju pojęcia sprawiedliwości.

Analiza stanu badań ukazuje wolną przestrzeń dla poszukiwania odpowiedzi na kwestie niedostatecznie odkryte jako obecne w Psalterzu ukazującym postawę sprawiedliwego w sytuacji zagrożenia przez niesprawiedliwość. W centrum zainteresowań nie znajdują się natomiast kwestie sprawiedliwości boskiej i ludzkiej oraz relacji człowieka niesprawiedliwego do bliźniego ani tożsamości sprawiedliwego. Autor skupia się na odkrywaniu zawartego w Psalterzu opisu samego sprawiedliwego, stawianiu przez niego czoła niesprawiedliwości pochodzącej z jego osobistego położenia oraz z sytuacji społecznej, a zwłaszcza na odsłanianiu podanych w nim sposobów wychodzenia z tych zagrożeń z zachowaniem nienaruszonego sumienia i osobistej prawości. Z jednej strony zaprezentowane osiągnięcia innych autorów, zaś z drugiej wyznaczone cele własnych poszukiwań determinują zarówno wybór tekstów przewidzianych do analiz, jak i rodzaj tych analiz, czyli metodologię i plan pracy.

Teksty do analiz są wybrane na podstawie występowania terminu *šaddiq* oraz jego synonimów (czy korelatów) i obecności tematów dotyczących różnych sytuacji niesprawiedliwości. Tak sformułowane kryteria ich selekcji oznaczają, że wszystkie wyselekcjonowane teksty Psalterza są poddane analizom leksykalnym uwzględniającym zakresy znaczeniowe odpowiadające pojęciom sprawiedliwości i jej przeciwieństw. Zakładają także krytyczne wykorzystanie rezultatów badań przeprowadzonych w omówionych monografiach. Najtrudniejszym zadaniem jest rozpoznawanie tematów bez obecności typowego słownictwa. Wykorzystanie tej umiejętności dowodzi świetnej wiedzy egzegetycznej o treści psalmów, którą o. S. Bazyliński zdobył dzięki ich osobistej, stałej i uważnej lekturze oraz prowadzonym przez niego od wielu lat badaniom.

Autor koncentruje się na analizie pojedynczych psalmów. Takie podejście odpowiada ich niepowtarzalnej specyfice, którą nadaje im tekst, tak jak on przedstawia się w postaci ostatecznej. Chociaż w ten sposób analiza każdego z wybranych psalmów, jak autor

wyraźnie stwierdza, nie może uniknąć powtórzeń, to jednak takie podejście nie nakłada rekonstrukcji tematów, wyprzedzającej rozstrzygnięcie szczegółowych kwestii – zaczynając od filologicznych, które wyłaniają się już przy ich lekturze. Z tego samego powodu w mniejszym stopniu uwzględnione są relacje między psalmami wewnątrz ich zbiorów. Autor precyzyjnie określa, że to mniejsze znaczenie nie zaprzecza wartości lektury kanoniczno-intertekstualnej. Jego zamiarem jest przedstawienie czytelnikowi rozprawy tematu związanego ściśle z tekstem biblijnym. Takie podejście znane jest w analizie Ewangelii czy listów Nowego Testamentu i określane jest mianem „egzegeza w kontekście” (*esegesi nel contesto*). W tym podejściu każdy tekst jest interpretowany w ramach danego pisma, stanowiącego literacką i teologiczną całość w zamierzeniu implikowanego autora, który chciał też, aby on był odbierany w taki właśnie sposób. W odróżnieniu od tekstów nowotestamentowych tego rodzaju kontekst ogranicza się do mniejszych jednostek tekstu, jakimi są pojedyncze psalmy, a nie cały Psalterz.

Każdy z psalmów jest poddany analizie literacko-egzegetycznej. Zastosowana jest ona jednolicie do ośmiu psalmów. Psalmi są przyjęte w ich brzmieniu hebrajskim, uznawanym za kanoniczne w judaizmie i zachodnim chrześcijaństwie. Analiza każdego z ośmiu psalmów składa się z krótkiego wstępu i z pięciu numerowanych etapów egzegezy: transliteracja i przekład tekstu; uwagi filologiczne; badanie organizacji retorycznej; komentarz podzielony na punkty odpowiadające wyróżnionym częściom psalmu; konkluzja.

Otwierając egzegezę każdego psalmu, o. Bazyliński przedstawia syntetycznie kwestie izagogiczne: dyskusje nad pochodzeniem psalmu oraz uzasadnienie określenia gatunku psalmu. Zwięzłość prezentacji kwestii diachronicznych jest uzasadniona tym, że szczegółowe rozstrzygnięcia dotyczące datowania danego psalmu nie wpływają na szczegółowe analizy. Autor słusznie ogranicza się do podania propozycji granic czasu kompozycji psalmu z odesłaniem w przypisach do opracowań przedstawiających argumenty za określonym datowaniem. Przykładem zakresu rozbieżności opinii jest Ps 101, którego pochodzenie jest identyfikowane pomiędzy okresem panowania Dawida a czasami machabejskimi (przynajmniej w glosach) (s. 49 przyp. 1). Stąd też jak najbardziej uzasadnione jest oddzielenie tych kwestii przez ich umieszczenie w segmentach nienumerowanych rozprawy, a mianowicie we wstępach poprzedzających właściwą egzegezę. Większe znaczenie dla interpretacji psalmu ma jednak rozpoznanie jego gatunku literackiego. Na przykład opowiedzenie się za klasyfikacją Ps 34 jako indywidualnego dziełeczka wyjaśnia skierowanie uwagi w interpretacji ku sposobom wyrażania wdzięczności Bogu (s. 287).

Transliteracja tekstu hebrajskiego została wykonana w całości przez autora rozprawy. W kolumnie obok wersetów transliterowanego tekstu hebrajskiego przedstawione są na tej samej wysokości wersety przekładu. Jest to osobiste tłumaczenie autora, które oddaje oryginał możliwie najdokładniej w celu ukazania specyfiki jego gramatyki, struktury, semantyki i poetyki. Trafnie może być on określony jako przekład filologiczno-artystyczny w odróżnieniu od parafraz literackich. Te drugie są konieczne w wydaniach psalmów do użytku liturgicznego i w tłumaczeniach mających przekazać w języku przekładu przez analogię walory estetyczne oryginału. Przedstawienie tego roboczego przekładu zestawionego z transliteracją ułatwia czytelnikowi rozprawy śledzenie argumentacji, zwłaszcza w częściach analizy organizacji retorycznej odwołujących się do brzmienia hebrajskich słów. W ten sposób autor w tej analizie oraz w komentarzu do poszczególnych części psalmu nie musi często cytować słów w brzmieniu hebrajskim i przytaczać ich odpowiedników w języku rozprawy.

Ważną rolę odgrywają uwagi filologiczne. Autor zwraca w nich uwagę na problemy związane z rozumieniem tekstu hebrajskiego, sprawiające trudności również przepisującym go kopistom oraz tłumaczącym go na języki starożytne. Stąd w komentarzu

filologicznym można znaleźć najwięcej dyskusji składających się na krytykę tekstu. Autor w ten sposób wykazuje się bardzo dobrą znajomością hebrajszczyzny biblijnej oraz orientacją w relacjach między wariantami i rekonstrukcjami tekstu hebrajskiego a jego odpowiednikami w wersjach greckich i łacińskich oraz syryjskiej i aramejskiej z wykorzystaniem materiału qumrańskiego.

Kolejny punkt egzegezy zasługuje na uwagę wszystkich zajmujących się psalmami. Analiza organizacji retorycznej każdego psalmu prowadzona jest w dwóch etapach: organizacja poszczególnych jego części oraz jego całości. Chociaż analiza struktury uzasadnia podział szczegółowego komentarza, odpowiadający wyróżnionym fragmentom, to jednak jej funkcja służebna nie implikuje jej niższej rangi w przedstawionych badaniach. W niej bowiem ujawnia się najbardziej oryginalny wkład autora rozprawy w rozwój egzegezy psalmów. Przejmuje on zarówno terminologię zaproponowaną przez jednego z klasyków semickiej retoryki biblijnej, Rolanda Meyneta (s. 24, przyp. 12: tenże, *Trattato di retorica biblica* [Retorica Biblica 10; Bologna 2008]), jak i rozpowszechniony przez niego sposób przedstawiania tekstów w układzie kompozycyjnym. Analiza literackiej budowy poszczególnych psalmów jest jednak dziełem całkowicie autorskim o. S. Bazylińskiego. W porównaniu z innymi etapami ich analizy odwołania do literatury przedmiotu należą do rzadkości. Ta dysproporcja nie wynika z tego, że inni egzegeci nie analizowali dotychczas kompozycji tych ośmiu psalmów, lecz jest uzasadniona pełną argumentacją autora rozprawy. Jest ona nie tylko kompletna, ale także bardzo jasna i przekonująca, dlatego że zawsze wychodzi od szczegółowych i precyzyjnych spostrzeżeń opartych na zaobserwowaniu relacji w tekście hebrajskim. Te obserwacje pozwalają najpierw rozpoznać w psalmach części, podczęści i urywki, a następnie opisać rodzaj związków między tymi elementami tworzącymi bądź regularne figury retoryczne (typu chiastycznego czy koncentrycznego), bądź bardziej złożone układy (jak na przykład rozpoznany układ Ps 7 na s. 86). Te spostrzeżenia nie są ukierunkowane wyłącznie na docenienie walorów estetycznych psalmów. Dzięki nim bowiem szczegółowy komentarz może być podzielony na mniejsze fragmenty, a ten podział jest bardzo dobrze uzasadniony. Największą korzyścią z analizy organizacji retorycznej jest osadzenie egzegezy mniejszych jednostek w całości komentowanego psalmu.

Komentarz do tekstu wybranych psalmów stanowi najobszerniejszą część rozprawy. Analizy w niej przeprowadzone decydują o rozstrzygnięciach szczegółowych kwestii składających się na główny problem badawczy. Z tego powodu autor nie porusza wszystkich zagadnień, jakie są zwykle analizowane w komentarzu egzegetycznym do Psałterza. Właściwe studium egzegetyczne jest zdeterminowane przez pytania wiążące się z wyborem określonych psalmów.

W pierwszej części są badane dwa psalmy (Ps 112 i 101), które ukazują sprawiedliwego w relacji z bliźnim i z Bogiem, właśnie kiedy on jest poddany próbie z powodu zagrożenia. Pierwszy z tych dwóch psalmów odsłania obraz sprawiedliwego: wizerunek ten okazuje się jeszcze bardziej pozytywny na tle przeciwności, którymi się nie zraża sprawiedliwy. Dzieje się tak nie dzięki jakiemuś jego naiwnemu optymizmowi, lecz przez zachowywanie jedności z Yhwh. Jednocześnie sprawiedliwy widzi klęskę swoich przeciwników. Drugi psalm jeszcze bardziej uwydatnia relację sprawiedliwego do otoczenia ze względu na pozycję władzy i odpowiedzialności zajmowaną przez protagonistę. Normatywny charakter wypowiedzi o sprawiedliwym dopiero wskazuje na kierunek dalszych badań. Studium obydwu psalmów pokazuje, że konieczna jest relacyjna analiza pojęcia sprawiedliwości, to jest uwzględnienie dwóch wymiarów: horyzontalnego i wertykalnego. Z tego powodu dalsze analizy są prowadzone w dwóch częściach.

W drugiej części są badane trzy psalmy (Ps 7, 31 i 55). Pierwszy z nich ukazuje sprawiedliwego, który musi się zmagać z prześladowaniami ze strony wroga pomimo własnej niewinności. Drugi przedstawia sprawiedliwego w sytuacji niesprawiedliwości, mającej wymiar społeczny i grożącej również jego eliminacją w sensie moralnym i prawnym z powodu fałszywych oskarżeń i wykluczenia przez otoczenie. Rozwiązaniem nie jest szukanie sprawiedliwości na własną rękę, lecz powierzenie swojej sprawy sędziemu sprawiedliwemu, jakim jest Yhwh. Trzeci psalm dotyka najboleśniejszego doświadczenia zła, które pochodzi od osobistego przyjaciela. Również w tym przypadku skrzywdzony nie chce sam wymierzać sprawiedliwości przyjacielowi, zadającemu mu największy ból przez złamanie przymierza przyjaźni. Natomiast ma zaufanie, że Yhwh ukarze sprawców zła, których czyni również odpowiedzialnymi za zdradę przyjaciela. To rozróżnienie między łagodną oceną zdradzającego przyjaciela, dokonaną przez sprawiedliwego, a jego prośbą o karę dla wrogów należy do szczególnie wartościowych spostrzeżeń poczynionych w rozprawie.

Trzecia część składa się z analizy trzech psalmów ukazujących przede wszystkim relację sprawiedliwego do Yhwh, kiedy uciskany ma przewyciężyć sytuacje niesprawiedliwości (Ps 5, 15, 34). Pierwszy z nich przedstawia jego więź z Yhwh w sytuacji zagrożenia. Chociaż i w tym psalmie są wzmiankowani przeciwnicy sprawiedliwego, to jednak trafnie został on zaliczony do trzeciej grupy tekstów. Wyzwaniem dla sprawiedliwego nie jest bowiem tyle jego odniesienie do nieprzyjaciół, ile zachowanie właściwej relacji do Boga. Uzasadnieniem prośby o Jego interwencję jest również ich wystąpienie przeciw Niemu samemu. Interesująca jest analiza znaczenia terminu określającego to wystąpienie: nie ma ono znaczenia otwartego buntu przeciw Bogu czy jawnego zerwania z Nim, lecz polega na zaciętym oporze i uporze. Drugi z psalmów, z powodu wymagań stawianych udającym się do świątyni, przypomina nauczanie prorockie (zwłaszcza Jr 7 i 26). Podobnie jak w tym nauczaniu od pielgrzymów jest wymagany stan analogiczny do zachowania czystości, jakim jest bycie sprawiedliwym, które jest opisane za pomocą serii przeczeń wykluczających krzywdzenie bliźnich. Sprawiedliwy staje się w ten sposób wzorem dla pielgrzymów. Szerszego adresata odwzorowania przedstawia trzeci z psalmów. To właśnie przykładem dla nich staje się doświadczenie sprawiedliwego z przeszłości: z jednej strony znoszenie m.in. nienawiści pochodzącej od wrogów i stosowanego przez nich ucisku, zaś z drugiej – jego ciągle zwracanie się do Yhwh i poszukiwanie Go dla przewyciężenia przeciwności.

Jak ocenić wartość całej rozprawy? Ocena jest wielopoziomowa. W biblistyce światowej pojawia się monografia znacząca dla studiów nad Psalterzem oraz dla teologii biblijnej. Zakończenie pracy potwierdza słuszność wyboru niebadanego dotychczas tematu w teologii biblijnej. Postawa sprawiedliwego oraz reakcja na różne sytuacje niesprawiedliwości z dążeniem do zachowania prawości nie są marginalnymi zagadnieniami w Psalterzu. Treści te składają się bowiem na obraz człowieka w Piśmie Świętym. Odtąd każde studium antropologii biblijnej czy teologii Starego Testamentu będzie mogło i musiało uwzględnić pracę o. S. Bazylińskiego.

Znaczącym wkładem w rozwój studiów nad psalmami jest przedstawiona analiza organizacji retorycznej ośmiu badanych psalmów. Znakiem jakości analiz jest ostrożność w formułowaniu sądów odnośnie do organizacji retorycznej analizowanych psalmów: przysłówki „prawdopodobnie” (*probabilmente*) często się powtarza właśnie w prezentacji propozycji dotyczących rozpoznania figur retorycznych obejmujących całość psalmów. Na uwagę krytyczną zasługuje jedynie dość poważny – moim zdaniem – brak we wstępnej charakterystyce koncepcji pracy. Wprowadzenie do niej powinno wyraźniej zaznaczać, że organizacja retoryczna psalmów jest całkowicie własną propozycją o. S. Bazyliń-

skiego. Poszukujący tego rodzaju badań mogą ich nie zauważyć, jeśli podczas kwerendy ograniczą się do lektury wprowadzenia. Od momentu publikacji tej rozprawy wszyscy zajmujący się studiowanymi w niej psalmami – niezależnie od tematycznego profilu własnej pracy – i wszyscy piszący komentarze do całego Psalterza powinni zapoznać się z tą oryginalną jej częścią.

Z perspektywy bibliisty zajmującego się głównie tekstami Nowego Testamentu chciałbym uwidatnić walor wyznaczenia tematu i celu pracy, sposobu wyboru tekstów do analizy oraz zastosowania do ich analizy odpowiedniej metody. Te trzy wstępne kroki badawcze są modelowym przykładem właściwego zastosowania hermeneutyki biblijnej i teologicznej. Koncentracja na tekście Pisma Świętego wynika z tożsamości egzegezy biblijnej, która bada kwestie bliskie dla autorów tych tekstów. Autor monografii zajmuje się zagadnieniami podstawowymi dla teologii, jakimi są sytuacja doświadczającego niesprawiedliwości, jego odniesienie do Boga, a także jego świadectwo o interwencji Boga w życiu jego i innych ludzi. Krytyka tekstu, analiza retoryczna, językowa i literacka są stosowane w szeroko rozumianych studiach humanistycznych. Jednak tylko kiedy są ukierunkowane na tematy rzeczywiście ważne w teologii, gdy skupiają się na jej tekstach fundacyjnych oraz kiedy stosują adekwatną metodologię, tylko wtedy wymienione etapy zbliżają do rzeczywistego poznaniu tekstów Pisma Świętego. Modelowym przykładem takiej procedury badawczej jest recenzowana książka.

Badania są przeprowadzone z rygiorem naukowym zapowiedzianym we wprowadzeniu. Strona formalna pracy jest tak samo mocna jak poprawna, jasna jest też argumentacja w warstwie logicznej. Rozprawa jest opatrzona licznymi odniesieniami do literatury źródłowej, zaś literatura przedmiotu jest uaktualniona: konsultowane i cytowane są nawet pozycje, które ukazały się w ostatnich dwóch latach poprzedzających rok jej wydania. Imponująca liczba odniesień nie szkodzi estetyce książki ani nie utrudnia lektury. Autor zachowuje proporcję między treścią w korpusie tekstu a zawartą w przypisach. Skrócony opis bibliograficzny można łatwo rozwinąć dzięki zastosowaniu najbardziej rozpowszechnionego w europejskich publikacjach teologiczno-biblijnych systemu skrótów, uzupełnionego o wykaz dodatkowych skrótów oraz dzięki bibliografii na końcu książki. Opisy bibliograficzne i aneksy są sporządzone bardzo starannie. Pomyłki są wyjątkami: literówka w wykazie skrótów na s. 327 – linia 16 od dołu Saptuaginta (sic); w wykazie bibliograficznym na s. 349 – 17 linia od dołu powinno być w opisie Williams, R.J., „Some Egyptianisms in the Old Testament”, *Studies in Honor of J.A. Wilson* (SAOC 35; Chicago 1969) 93-98 zamiast 96-97; w indeksie autorów na s. 351 de Boer P.A.H. zamiast de Boer P.A.J.; w indeksie cytatów na s. 372 niepotrzebny tytuł „(Zaccaria)” w kolumnie miejsc biblijnych tej księgi.

Wybór tych psalmów, a pominięcie innych – co może być przedmiotem dyskusji – ma jednak mocne podstawy. Ich solidność wynika z wykorzystania rezultatów wcześniejszych prac poświęconych terminologii odnoszącej się do pojęcia sprawiedliwości. Dwie wątpliwości dotyczą jedynie sformułowania tytułu pracy. Pierwsza związana jest z użyciem w tytule sformułowania „stawia czoło” (*affronta*). Jeśli nawet włoski czasownik oznacza również bierne wystawianie się czy narażanie się na trudy i uciążliwości, to wyrażenie przyimkowe „wobec niesprawiedliwości” (*di fronte all'ingiustizia*) objęłoby szerszy zakres doświadczania niesprawiedliwości przez sprawiedliwego niż użyty w tytule czasownik. W badanych tekstach sprawiedliwy nieraz wydaje się raczej pozostawać pasywny i tylko doświadczać tego, co negatywne, niż przeciwstawiać się niesprawiedliwości i złu. Druga wątpliwość dotyczy oznaczenia treści negatywnego doświadczenia przez termin „niesprawiedliwość”. Cierpienie sprawiedliwego rozpoczyna się, zanim przyczyna zostanie utożsamiona z działaniem jego wrogów albo ono trwa niezależnie

od jej identyfikacji. Badane psalmy mówią również o postawie sprawiedliwego w takiej sytuacji, którą trudno określić jako niesprawiedliwość, a którą może lepiej byłoby nazwać po prostu złem. Te dwie wątpliwości nie mogą w żadnym stopniu zachwiać przekonaniem o wybitnej oryginalności i najwyższym naukowym poziomie monografii.

Ks. Artur Malina

„Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 53,2 (2020), s. 306-309

Krzysztof Siwek, *Honor sprawiedliwego i wstyd bezbożnego w antropologicznokulturowej interpretacji Mdr 1–5*, Bractwo Słowa Bożego – Apostolicum, Warszawa–Ząbki 2015, ss. 552, ISBN 978-83-7919-020-1

Monografia posiada sześć rozdziałów z podsumowaniami. Rozdziały te składają się na dwie części pracy. Ten korpus rozprawy poprzedza wstęp, zaś zamykają: zakończenie; wykaz skrótów z następującą po nich bibliografią; obszernie streszczenia w językach angielskim i francuskim; indeks miejsc biblijnych, uzupełniony o przywoływane w rozprawie księgi apokryficzne; indeks autorów i dzieł pozabiblijnych. Bibliografię podzielono na siedem kategorii: teksty biblijne, teksty źródłowe pozabiblijne, komentarze biblijne, studia monograficzne poświęcone Księdze Mądrości, pozycje z zakresu antropologii kulturowej, pomoce językowe, słowniki i encyklopedie, literatura uzupełniająca. Ten podział nie zawsze pomaga czytelnikowi, który bez indeksu cytowanych autorów jest zmuszony do odszukiwania w różnych częściach bibliografii rozwinięć opisów przedstawianych skrótowo w przypisach. W niektórych przypadkach zaliczenie pozycji do niektórych działów wydaje się dość arbitralne (np. artykuł A. Betz, *Syene...* z ABD czy J.L. McKenzie, *Poor...* z *Dictionary of the Bible* są w literaturze uzupełniającej, podczas gdy artykuły tego rodzaju znajdują się zazwyczaj w kategorii pomoce językowe, słowniki i encyklopedie). Natomiast wielką pomocą służą czytelnikowi indeks miejsc biblijnych oraz autorów i dzieł pozabiblijnych. Szkoda, że nie dodano indeksu osobowego, który ułatwiłby dotarcie do prowadzonych w głównym tekście dyskusji z autorami wymienionymi w bibliografii. Książkę wyróżnia uaktualniony aparat naukowy. Wykorzystano w nim bogatą literaturę obcojęzyczną: w języku angielskim, francuskim, hiszpańskim, niemieckim, włoskim. Ponadto uwzględniono w znacznej liczbie opracowania w języku polskim.

Rozprawa ks. K. Siwka składa się z dwóch głównych części. Podział ten odzwierciedla dokładnie zmianę przedmiotu studium: pierwsza część przedstawia się jako wprowadzenie do kwestii właściwych antropologii kulturowej oraz do zagadnień izagogicznych dotyczących Księgi Mądrości jako dokumentu historycznego i utworu literackiego. Druga część ma charakter komentarza do sekcji wyróżnionej na podstawie analizy planu całej księgi. Właściwie stanowi ona o oryginalności rozprawy, ponieważ jest nie kolejnym zaktualizowanym o najnowszą literaturę wyjaśnieniem wersetów tekstu biblijnego, lecz zastosowaniem podejścia antropologicznokulturowego do egzegezy księgi greckiej Starego Testamentu. Dotychczas tego rodzaju badania skupiały się na księgach Nowego Testamentu, a tylko rzadko kierowały się ku późnym pismom Starego Testamentu.

Pierwszą część – zatytułowaną „Kontekst antropologicznokulturowy Księgi Mądrości” – tworzą trzy rozdziały. Każdy z rozdziałów posiada dość obszernie wprowadzenie,